

НУТҚДА СЎЗНИ ТЎҒРИ ТАНЛАШ МЕЗОНЛАРИ

Махмудова Ш.А.

Ўзбек тили ва адабиёти кафедраси илмий изланувчиси

Тошкент фармацевтика институти

Ўзбекистон Республикаси

Аннотация: Ўзбек тилида, аввало, унинг бой лугат таркибида ўзбек халқининг илм-у маданияти, санъати акс этган, инсоннинг билиш фаолияти жараёни ва унинг натижалари ифодаланган. Асосий лугавий бирлик ҳисобланган сўз орқали кишилик жамиятининг маданий-тарихий қадриятлари, тўплаган тушунча ва билимлар авлоддан авлодга етказилади.

Калит сўзлар: ўзбек тили ўқитиш методикаси, сўз, методика, мезонлар.

CRITERIA FOR CHOOSING THE RIGHT WORD IN SPEECH

Maxmudova Sh.A.

Researcher of the Uzbek language and literature department

Tashkent Pharmaceutical Institute

Republic of Uzbekistan

Annotation: In the Uzbek language, first of all, its rich dictionary reflects the science, culture, art of the Uzbek people, the process of human cognitive activity and its results. Through the word, which is the basic lexical unit, the cultural and historical values of human society, the accumulated concepts and knowledge are passed down from generation to generation.

Keywords: methodology of teaching Uzbek language, word, methodology, criteria.

Сўзнинг шакли, яъни ташқи томони товуш (харф)лардан иборат бўлиб, бу хусусиятлари фонетикада ўрганилади. Сўзнинг ички томони эса унда ифодаланган маънолар билан тавсифланади. Сўзлар бир маъноли ёки кўп маъноли бўлиши мумкин. Кўп маъноли сўзлар тил тараққиёти натижасида пайдо бўлади. Сўзнинг бир нарса-ҳодисани билдириши унинг луғавий (лексик) маъноси саналади. Ана шу луғавий маъно асосида бошқа маънолар ҳам ифодаланса, у ясама (кўчма) ҳисобланади. Бадиий нутқда сўзларнинг ясама маъноларидан кенг фойдаланилади.

Демак, айрим сўзларнинг ўз маъноси ва кўчма маъноси бўлади. Сўзнинг гапдан ташқарида ифодаляйдиган, нутқ жараёнига боғлиқ бўлмаган маъноси ўз маъно дейилади. Сўзнинг бошқа сўзлар ёрдамида аниқланадиган маъноси кўчма маъно дейилади: кўз-кўриш аъзоси (ўз маъно), игнанинг кўзи – кўчма маъно.

Аждодларимиз қадимдан тўғри, таъсирчан, чиройли гапиришга интилиш ва уларни одатга айлантиришга маърифий-ахлоқий талаб сифатида қараб келганлар. Сўзни кадрлаш, яхши сўзлай олиш, тилни тийиш, суҳбат сирларини сақлаш, эзма ва вайсақи бўлмаслик кабиларга амал қилиш нутқ одобининг асосий талаблари ҳисобланган. Нутқий муомаладаги бу одатлар халқимизнинг мангу анъанаси сифатида яшаган ва такомиллашиб келмоқда.

Нутқ маданиятини эгаллаш биринчи навбатда ҳозирги ўзбек тили ва унинг мавжуд ифода воситаларини пухта ўзлаштириш, адабий тил меъёрларига тўлиқ амал қилиш каби лисоний омилларга, иккинчидан, сўзлашганда муайян ахлоқ-одоб меъёрларига риоя этиш, ўз ва ўзгалар гапига эътиборли бўлиш, ўринли сўзлаш, тинглаш, суҳбатлашиш, мунозара маданиятини билиш каби ижтимоий-руҳий омилларга боғлиқдир.

Нутқда сўзни тўғри танлаш ва қўллаш нутқ маданиятининг муҳим шартларидан ҳисобланади. Фикрни тингловчига тушунарли ва аниқ етказишда сўзни тўғри танлаш лозим.

Сўз танлашда қуйидагиларга эътибор берилади:

- сўзнинг луғавий маъносини билган ҳолда танлаш;
- танланган сўзни аниқ талаффуз эта олишни ҳисобга олиш;
- сўзнинг маъно хусусиятларига асосланиб, уни нутқ мақсадига мувофиқ тарзда танлаш.

Нутқда сўз қўллаш меъёрларини билиш, сўз ва ибораларнинг услубий маъно томонларини ўрганиш, тилимиздаги эскирган, янги сўзлар, атамаларнинг хусусиятларини англаш, оқибат натижада, оғзаки ва ёзма нутқнинг равонлигини, тўғрилигини таъминлашга хизмат қилади.

Маълумки, сўзловчининг турли ҳиссий-таъсирий муносабатларини ифодалаш хусусиятларига кўра сўзлар икки турга ажратилади. Булар бетараф сўзлар ва бўёқдор сўзлардир.

Муайян тушунчани ифодалаб, сўзловчининг турли муносабатини билдирувчи, қўшимча маъно жилоси бўлмаган сўзлар ҳиссий-таъсирий жиҳатдан бетараф сўзлар ҳисобланади. Масалан, йил, кун, жой, қўшиқ, китоб, туман, келмоқ, ёзмоқ каби.

Лексик маъно билан бирга, маъноси англашилаётган нарса, белги ёки ҳаракат-ҳолатга сўзловчининг турлича муносабатларини ҳам ифодаловчи сўзлар ҳиссий-таъсирий жиҳатдан бўёқдор сўзлар саналади: Масалан, чехра, жамол, башара, табассум, ношуд, найнов, кўркам каби.

Бўёқдор сўзлар ҳурмат, эркалаш, хушмуомалалик, кўтаринки руҳият каби қўшимча маъноларни ифодаласа ижобий бўёқдор сўз саналади: укажон, кенжатой, фусункор, оромбахш, жилмаймоқ каби.

Ҳиссий-таъсирий муносабат нафратланиш, менсимаслик, киноя, қарғаш, ҳурматсизлик маъноларга эга бўлган сурбет, башара, тиржаймоқ, ахмоқ, мижғов каби сўзлар орқали ифодаланса, бундай сўзлар салбий бўёқдор сўзлар саналади.

Илм-фан, техника, санъатга ёки касб-хунарга хос сўзлар атамалар деб аталади. Булар одатда бир маънони билдиради: урғу, кесим, ундалма. Атамалар 2 гуруҳга бўлинади:

1. Илмий атамалар.
2. Касбий атамалар.

Илмий атамалар маълум бир фан, санъат ёки техника соҳасида қўлланадиган атамалардир: айирув, қўшув, кесим, сурат, тўплам ва ҳоказо.

Касбий атамалар маълум бир касб-хунарга оид сўзлардир. Масалан, тикувчилик касбига доир атамалар: андоза, ангишвона, ип, бичиқ.

Нутқ жараёнида сўзларнинг ҳиссий-таъсирий жиҳатларига эътибор бериш, касб-хунарга оид сўзлардан ўринли фойдаланиш нутқнинг нуқсонсизлигини таъминлайди. Масалан, сўзлар синтактик алоқага киришгандагина бирор маъно қирраси рўёбга чиқади. Худди ана шу ўринда биз бирор сўзнинг ўзаро бирикиши ёки бирика олмаслигини сезамиз. Демак, сўзлардаги маъно ва грамматик хусусиятларини тўғри аниқлаб, нутқда улар ўринли бириктирилса, услубий нуқсонсиз, ихчам ва тушунарли фикр рўёбга чиқади. Акс ҳолда, нутқ саёз ва мантиқсиз бўлади. Масалан, оғир, мушкул, қийин синонимик қаторидаги сўзлар ҳиссий-таъсирий жиҳатдан бир-биридан фарқ қилади. Бу синонимлар масала оти билан бирикиб, *оғир масала, мушкул масала, қийин масала* каби аниқ боғламаларни ҳосил қила олса, чамадон оти билан фақатгина *оғир* (оғир чамадон) сўзи бирика олади.

Ҳиссий-таъсирий жиҳатдан бўёқдор сўзларга нутқ услубларидан бадий ва сўзлашув услубда, илмий ва касб-хунарга оид атамалардан илмий услубида кўпроқ мурожаат қилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. И.Каримов. «Баркамол авлод - Ўзбекистон тараккиётининг пойдевори». 1998.

2. Р. Кунгуров, Э. Бегматов, Ё. Тожиев. «Нутк маданияти ва услубият асослари» Тошкент 1992.
3. Н. Махмудов «Тил» Тошкент 1998.
4. Ё. Тожиев. Н. Хасанова. Х. Тожиматов. О. Йулдошева. Узбек нутки маданияти ва услубият асослари. 1994.
5. Э. Бегматов А. Бобоева. М. Асомиддинова. Б. Умуркулов. Узбек нутки маданияти очерклари.
6. Akhmedov, B. A. (2021). Innovative cluster model for improving the quality of education. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(3), 528-534.
7. Ахмедов, Б. А. (2021). Динамическая идентификация надежности корпоративных вычислительных кластерных систем. *Academic Research in Educational Sciences*, 2(3), 495-499.
8. Majidov, J. M., Akhmedov, B. A. (2021). Use of multimedia technologies as a means of increasing students motivation to learn a foreign language. *Ekonomika i sotsium*, 3(82).
9. Akhmedov, B. A. (2021). Information technologies in Cluster systems: a competence approach. *Universum: технические наук*, 4 (85).
10. Kudratilloev, N. A., Akhmedov, B. A. (2021). Application of communication-cluster technologies in pedagogical institutions: interactive methods of processing graphic data. *Scientific Progress*, 1(5), 191-198.
11. Kudratilloev, N. A., Akhmedov, B. A. (2021). Methods of use of web-applications on the basis of innovative methods. *Ekonomika i sotsium*, 3(82).
12. Akhmedov, B. A. (2021). Cluster methods for the development of thinking of students of informatics. *Academy*, 3(66), 13-14.